

Eesti teadlaste liit 20

J a a n L a a s
Majandusteadlane

20 aastat tagasi, ideoloogilise vabanemise ja kodanikualgatuse üldise tõusu õhkkonnas aktiveerus ka Eesti teadlaskond. ETL-i asutamiskongress 3. juunil 1989 võttis mh vastu poliitilisi resolutsioone. Mis praegu, tagantjärele tarkusest, võib tunduda ei midagi erilist. Omas ajas ja ruumis oli neil siiski hoopis teine tähendus.

Eesti teadlaste liidu ellukutsumiseks tuli Tartu ülikooli aulas kokku eesti teadlaste läbi aegade suurim ja esinduslikem forum. Algatusrühma väljatöötatud põhidokumentides esitati kaugeleulatuvad kavad Eesti iseseisvava teaduse vabastamiseks ideoloogiarigi kammitsaist, teaduse organisatsioonilise struktuuri optimeerimise, rahastamise ning teaduse ja riigi uute suhete kohta. Asutaval kongressil arutati ka ETL-i algatusrühma põhidokumentide toimkonna ettevalmistatud pöördumisi, avaldusi ja resolutsioone.

Tulevikuline avaldus

Hilisema arengu kontekstis oli tähelepanuväärne avaldus poliitilisest olukorrast. Selle esimeses punktis konstateeriti: „1) Avaldame kindlat toetust parlamentaarsete demokraatia, poliitilise pluralismi ja mitmeparteisüsteemi väljaarendamisele; 2) püüdleme liberaalse, isikukeskse ühiskonna väärtustamisele, inimõiguste ja põhivabaduste tunnustamisele ning seaduslikule kaitsesele; 3) näeme nõukogude majanduse teisenemise vältimatute eeldustena turumajanduse põhimõtete rakendamist, omandivormide mitmekesistamist, eraalgatuse ja -ettevõtluse legaliseerimist ning soodustamist, loobumata seejuures sotsiaalse õigluse tagatistest; 4) oleme seisukohal, et rahvussuhete reguleerimise aluseks peab olema üksnes rahvuste vaba enesemääramise õiguse tingimusteta tagamine kõikidele NSV Liidu rahvastele; mis tahes rahvuse elulisi huve puudutavate küsimuste lahendamine ilma selle rahvuse representatiivse osavõtu ja konsensusega on lubamatu.”

Avalduse kolmandas punktis Eesti teaduse ja kõrghariduse käekäigu ning arengu kohta okupatsiooniperioodil tõdeti: „Andes hinnangu teaduse ja po-

liitika senisele vahekorrale nõukogude ühiskonnas, tunnistame, et ka Nõukogude Eesti teadus on sageli olnud poliitilise konjunktuurluse sõnakuulelik tööriist, õigustanud teaduslikkuse sildi all vägivalla- ja genotsiidipoliitikat, utopistlikke majanduskontseptsioone ja poliitilist avantürismi. Teadlaskonna moraalne kohus on lõplikult lahti öelda teaduse parteilisuse loosungist, tunnistada maailmavaatelse pluralismi eluõigust kui vaba teadusloomingu eeltingimust. Ainult riiklikust ideoloogiast sõltumata ja vaba institutsioonina saab teadus täita talle omast tunnetuslikku ja edasiviivat rolli ühiskonna arengus.”

Eesti teadlased poliitikas

27. juunil 1989 võttis ETL-i volikogu vastu poliitilise avalduse ja pöördumise NLKP keskkomitee rahvussuhete pleenumist osavõtjatele, milles mh rõhutati, et „stalinliku rahvuspoliitika iseloomulikuks tunnusjooneks on olnud genotsiid”; et „NSV Liidu senise inimvaenuliku rahvuspoliitika eest kannavad vastutust ka paljud teadlased, kes on loonud pseudoteaduslikke teoreetilisi konstruktsioone ühtse nõukogude rahva kujunemisest, vene rahva erilisest osast ajaloos”; et „uue, kaasajale vastava rahvuspoliitika kujundamine on võimalik vaid põhimõtteliselt teistsugustel teoreetilistel ning väärtuselistel alustel, mis annaks rahvustele, igale etnilisele kooslusele ajaloolise subjekti õigused ning tunnustaks rahvuskultuuride võrdväärsust, käsitades nende paljusust ning erisust kui Nõukogude Liidu ja kogu inimkonna vaimse arengu tarvilikku tingimust”. Pöördumises avaldati lootust, et NLKP keskkomitee pleenum ja eeskätt tema töös osalevad teadlased leiavad endas mehisust tunnustada rahvusküsimuses tehtud ränki vigu ja asuvad konstruk-

tiivsete lahenduste otsingule (vt Reede, 28.07.1989).

ETL-i aktiivne üldpoliitiline tegevus jätkus veel mõnda aega. 1990. a aprillis läkitati N Liidu presidendi nõukogu liikmetele akadeemikutele J. Ossipjanile, J. Primakovile, S. Šatalinile ja A. Jakovlevile ETL-i juhatuse ja Eesti TA üldkogu ühine kiri, milles juhti akadeemikute tähelepanu murettekitavatele nähtustele N Liidu teaduspoliitikas ja propagandas. Kirjas peeti vajalikuks „1) lõpetada liiduvabariikide Liidule võlgu olemise demagoogilise teesi ametlik propaganda; 2) lõpetada nõukogude kroonuteaduses ja poliitikas rahvusliku vabadusvõitluse ja enesemääramise õiguse diametraalselt erinev käsitlemine sõltuvalt sellest, kas kõne all on meretagused rahvad või praegu NSVL-i piirides elavad rahvad; 3) praegu, mil on ametlikult hukka mõistetud brežnevlik agressioon Tšehhoslovakkia vastu, aga on sama jäetud tegemata Balti riikide stalinliku okupatsiooni suhtes, tuleks seoses Leeduga vähemasti hoiduda üleliidulise avaliku arvamuse töötlemisest minevikust pärit propaganda- ja desinformatsioonivõtetest; 4) lõpetada Balti vabariikide iseseisvumisega seoses vene rahvusvähemuste tekke probleemide provokatsiooniline dramatiseerimine; 5) lõpetada õigusliku aluseta ja perspektiivitud katsed sundida Leedu ja Eesti ülemnõukogusid tühistama oma hiljutisi rahva seaduslikku tahet väljendavaid otsuseid riikliku iseseisvumise kohta. NSVL-i prestiiži ei kahjustaks arusaamine, et Balti riikide probleem pole NSVL-i siseasi, vaid stalinliku kuriteo tagajärjel tekkinud probleem, mis tuleb lahendada rahvusvahelisel tasemel.” Pöördumise koopiad saadeti liiduvabariikide teaduste akadeemiatele ja teadlaste liitudele ning Eesti ja NSVL-i keskajalehtedele.

Teadlaste palgaprobleemid

N Liidu keskse diktaadi äralangemise perioodil ahenesid oluliselt teadus- ja kõrgharidussfääri materiaalsed tegevus- ja töötingimused. Rubla kiire inflatsioon koos üleliiduliste rahastamisallikate üheaegse äralangemisega tõi teadustöötajatele ja -asutustele majanduslikult rasked ajad. ETL astus välja teadustöötajate ja kõrgkoolide õppejõudude majandushuvid kaitseks. Eesti NSV valitsuse esimehele Indrek Toomele esitati kiri ülevaatega kujunenud olukorrast ja ettepanekud kriisi lahendamiseks. Jaan Laasi ja Ain Raitviiru allkirjastatud ETL-i pöördumine Eesti teadussfääri ja kõrgkoolisüsteemi tabanud finantskriisist ning sellega seoses teadustöötajate ja õppejõudude töö süvenevast alaväärtustamisest avaldati ka ajalehes Edasi, 1.03.1990. Teadussfääri töötajate keskmine kuupalk (251,1 rbl) oli jäänud märksa väiksemaks kui tööstuses (257,7 rbl), põllumajanduses (280,3 rbl), ehituses (320,4 rbl). Tehti ettepanek kaaluda teadustöötajate/õppejõudude palkade suurendamist nii, et „need kujuneksid vähemalt kaks korda suuremaks tootmissfääris rakendatud töötajate keskmistest palkadest”. Rõhutati, et üleminekul isemajandamisele ja teadusmahukate tegevusvaldkondade eelisarendamisele on teadussfääri inseritehniliste töötajate ja eriteadlaste palga korrigeerimine mõõdapääsmatu. Samal ajal töötati Eesti uue teaduskorralduse alusdokumentidega, need avaldati ETL-i infolehes Teadusaeg. Eesti teaduspoliitika, teadusorganisatsiooni ja teaduskorralduse alused said lühikese ajaga loodud ning leidsid peatselt ka praktilise rakenduse. 1991. a sügisel algas taasiseseisvunud Eesti teaduse ja teadusorganisatsiooni arendamise uus, eelnenust sügavalt erinev periood.

Liidu loomise taustast

ETL-i asutamiskongressi aegu oli Eestis 47 teadusasutust: 28 instituuti, kolm instituutide filiaali, kuus kõrgkooli, kaks teadusliku uurimise laboratooriumi, neli teadusasutustena arvestatavat arhiivi, TA presiidium, botaanikaaed, üks teaduskeskus ja üks „muude” hulka arvatav teadusasutus. Teadusasutustes oli 1988. aastal rakendatud 7230 teadustöötajat, iga 10 000 elaniku kohta oli Eestis 46 teadustöötajat. Tollase amet-

liku statistika ühes tähtsamas rahvamajandusharus, teaduse ja rahvamajanduse teadusliku teenindamise sfääris, oli rakendatud ligi 30 000 inimest.

Asutamiskongressil valiti ETL-i esimese juhatuse liikmeteks (tähestikuliselt järjekorras) Vaho Klaamann, Jaan Laas, Eero Loone, Helle Martinson, Vladimir Mürk, Peeter Olesk, Väino Puura, Ain Raitviir, Peeter Saari, Rein Tamsalu ja Ülo Tärno; kaasesimeesteks algatusrühma juhid Peeter Saari (Tartu) ja Jaan Laas (Tallinn). Ettevalmistusi ETL-i ellukutsumiseks oli alustatud järsult kasvanud poliitilise aktiivsuse kõrgeperioodil 1988. aastal. ETL-i ettevalmistuskeskus oli TA majanduse instituudi teadusökonoomika sektoris. 1989. aasta veebruaris esitati teadusüldsusele juba konkreetsed töösuunad ja kavad (vt J. Laas, „Aeg on...”, Rahva Hääl, 21.02.1989). Eesti teadlaste liit oli mõeldud teadusüldsuse tööriistaks, mille abil loodeti kaitsta teadlaste huvisid ja vajadusi ühiskonna ees ning ühiskonna vajadusi ja huvisid teadussfääri sees. ETL loodi teadusasutuste ja kõrgkoolide teadustöötajate vabale initsiatiivile toetudes, programmi projektis sedastati, et ETL „1) loob foorumi oma seisukohtade väljendamiseks; 2) organiseerib ekspertkomisjone, kooperatiive, aktsioonigruppe, piirkondlikke sektioone, lektorigruppe, delegatsioone, seminare ja muid tööorganeid ning liikmete ühendusi; 3) osaleb kõigi oluliste tööstus-, põllumajandus-, teadus-, haridus-, tervishoiu- ja sotsiaalsete projektide ning seaduseelnõude arutelus, eksperthinnangute koostamises, IME teaduspoliitika väljakujundamises ja elluviimises; 4) formee-rib ja esindab teadusüldsuse seisukohti Eesti teaduselu sisemistes küsimustes, sealhulgas valitavatele teadusjuhtide kohtadele ning grandizüriide liikmeteks esitatavate kandidaatide suhtes” (vt Teadusaeg. ETL-i algatusrühma põhidokumentide ja kihutustoimkonna väljaanne. Toim J. Laas. Tallinn, 1989).

Lisaks üldistele tegevuseesmärkidele lisandusid konkreetsed taotlused ja all-eesmärgid, mis haakusid teadlaste liidu tegutsemisruumi ja aktuaalsete töösuundadega: konsolideerida Eesti teadlaskond ühiskonna uuendamise subjekti; teaduskompetentsusega teadvustada ühiskonnale lähenevaid ohtusid, kõneldes neist enne, kui need täies ula-

tuses ja suuruses on esile kerkinud; aidata kaasa uute teaduslahendite võimalikult kiirele rakendamisele, hoolitseta teaduse osatähtsuse kasvu eest ühiskonna arengus, üldise elukvaliteedi parandamisel; propageerida teaduse kui eesti kultuuri olulise koostisosa sotsiaalse tähtsuse mõistmist, teadusliku loomingu väärtustamist (eriti noorsoo hulgas); aidata kaasa mõistlike ja põhjendatud proportsioonide kujundamisele fundamentaal- ja rakendusteaduste, üld- ja rahvusteaduste vahel; hoogustada ja koordineerida eestikeelse teadusõnava väljatöötamist ning rakendamist; nõuda väitekirjade kaitsmise ja teaduskraadide andmise süsteemi vastavusse viimist rahvusvaheliselt tunnustatud põhimõtetele jne.

Ümberkorralduste kavandamisel ja rakendamisel tuli ette ka organisatsioonilisi dilemmasid. Vaieldi näiteks sellegi üle, kas liit peaks olema suhteliselt eilitaarne, rangete vastuvõtu- ja valikukriteeriumidega, või tuleks orienteeruda võimalikult laiale kandepinnale; kas liidu juhatusse ja eestseisusesse võiks valida teaduse tippadministraatoreid (instituutide direktoreid, riigitegelasi) jne.

Ring täis

19. juunil 2009 toimus Tallinna tehnikaülikoolis ETL-i järjekordne kongress, päevakorras „arutelu volikogu ettepaneku üle lõpetada ETL-i tegevus”. Kuna teadlaste liidu 160 liikmest oli kohal vaid 12, kuulutati kongress vahetult uuesti kokkukutsutuks (seega langeb ära kvorum nõue). Pärast lühikest arutelu hääletati ETL-i tegevus lõpetatuks. Otsuse vastu oli vaid üks asutajaliige... Eesti teadlaste demokraatlik foorum lõpetas seega oma volikogu initsiatiivil tegevuse. Meie ühiskonnas, sh teadlaskonnas pole nähtavasti enam vaba energiat, jõudu ja huvi oma seisukohtade eest seista ning neid kaitsta, asjade otsustamisel kaasa rääkida. Ühishuvid jäävad väheste otsustada.